

A NEMZETISÉGI ISKOLAPOLITIKA TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 1918-ig

A nemzetiségi iskolapolitika egészen újkeletű, mondhatni: újkori fogalom. Régebben, a társadalmi fejlődés alacsonyabb fokain nem ismerték. Az ókorban és a középkorban is természetesnek találták, hogy a műveltség elemeit az alsóbb néposztályok számára a számukra egyedül érthető anyanyelven közvetítsék. A magasabb műveltség közvetítésére a latin nyelv szolgált, amely — a közhittel ellentétben — nem viselkedett ellenségesen az egyes népnyelvekkel szemben, még akkor sem, amikor ezek már a felsőbb műveltség közvetítésében betöltött monopol helyzetét is kikezdték. Mikor egy népen belül az egyes foglalkozási csoportok és tájak szerinti nyelvváltozatok egységes nyelvvé kezdenek integrálódni, még mindig nincsen nemzetiségi iskolapolitika.

Változás ezen a téren csak a polgári átalakulással, a nemzetté fejlődéssel következik be. A feudalizmus méhében egyre inkább kibontakoznak a kapitalista viszonyok, amelyek előrelendítik a nemzetiségi mozgalmakat. A közös területen élő, azonos nyelvet beszélő s a kapitalista áruterelés szálaival egyre inkább összefűzött népek nemzeti öntudatra ébrednek, és polgári értelmiségük vezetésével harcolnak a feudalizmussal szemben az újért, a polgári viszonyok kialakulásáért, saját nemzetiségük közjogi személyiségként való elismeréséért. A nemzetiségi mozgalmak erősödésével párhuzamosan fokozódik az ellentét az uralkodó nemzet és a nemzetiségek uralkodó osztályai között, és formálódik az idegen vezető osztály elnyomó nemzetiségi és ezen belül iskolapolitikája.

Harc az anyanyelvi oktatásért

Magyarország népeinek történetében a XVIII. század második fele, a felvilágosult abszolutizmus kora az az időszak, amelyben a nemzetiségi szempontok feltűnnek az iskolapolitikában. Beszédes dokumentuma ennek az 1777-ben Mária Terézia által kibocsátott terjedelmes latin nyelvű „Nevelési rendszer”, a *Ratio Educationis*. A Ratio a magyarországi közoktatásügy első átfogó szabályozása, amely a felvilágosodás államfilozófiájának megfelelően az oktatást elsőrendű állami feladatnak tekinti.

A Ratio a nem magyar nyelvű oktatásügyet több ponton érinti. Kiindulópontja az, hogy minden állampolgárnak életviszonyaihoz simuló nevelést kell biztosítani. Evégből az ország lakosait három szempontból kell tekintetbe venni: 1) „nemzeti”, 2) vallási és 3) társadalmi szempontból.

Az első különbség éppen a „nemzeti”, a mi terminológiánk szerint: a nemzeti. A szabályzat hét különböző „nemzetet” tart számon az ország területén, éspedig: a magyarokat, a németeket, a szlovákokat, a horvátokat, a kárpát-

ukránokat, a szerbeket és a románokat. Ezek a nemzetek sajátos, egymástól elütő nyelvet beszélnek. Ezért szükséges, hogy valamennyien el legyenek látva saját falusi iskolákkal és olyan tanítókkal, akik nemcsak saját anyanyelvüket ismerik tökéletesen, hanem emellett az ország gyakoribb nyelveiben is járatosak.

A „nemzeti” nyelvek az oktatásügy szervezeti felépítésében és a tanulmányi anyagban is kifejezésre jutnak, ha nem is kizárólagosan, hanem a latin nyelv szükségességének és a német nyelv hasznának elismerése mellett. A Ratio az alsófokú elemi oktatásnak három válfaját különbözteti meg: a falusi, a kisebb városi és a nagyobb városi iskolákat; az utóbbiak egy része a tanítóképzést szolgáló ún. elsőrendű vagy normál népiskola. A normál iskolákban a tanítójelöltek egy részét a latin nyelv oktatására is képesítik. A német nyelvet pedig valamennyi elemi iskolással meg akarják ismertetni, mégpedig úgy, hogy az anyanyelven írt tankönyvek hasábosan német szöveget is tartalmaznak. Ezekből a tankönyvekből természetesen csak olyan tanítók oktathattak, akik a tanulók anyanyelvén kívül a német nyelvet is bírták. Az anyanyelv, a német és a latin nyelv elemi iskolai oktatása egyébként bizonyos fokozati különbséget mutat. Az anyanyelvi oktatás minden elemi iskolában érvényesült; a latint és a németet a falusi iskolákban csak a tehetségesek, ill. az előkelők gyermekei tanulták; a kisvárosi és a nagyvárosi iskolákban viszont a németet mindenki tanulta, a latint csak egyesek.

A nyelvek rangsora a középiskolákban az elemi iskolákétól eltérő módon alakult. A grammatikai iskolák és a gimnáziumok egyértelműen a latin nyelvet állítják az oktatás középpontjába azzal az indoklással, hogy a törvények, királyi rendeletek, az összes tanácskozások hivatalos nyelve a latin; ezenkívül a latin nyelv közvetítő szerepet tölt be az országban használatos különböző „nemzeti” nyelvek között. A latin nyelv után következő helyet a német foglalja, el minthogy a Ratio szerzői bizonyosra vették, hogy a német nyelv gyakorlati szükségből rövidesen az egész országban el fog terjedni, és szolgálni fogja a felvilágosult abszolutizmustól megkívánt centralizációt. A „hazai nemzeti nyelvek” kénytelenek voltak beérni a latin és a német után következő harmadik helyre. Köztük a magyar nyelv egy volt a hét közül.

A hazai nyelvek gyakorlásáról a Ratio a főiskolákon, a királyi akadémiákon, sőt az egyetemen sem feledkezett meg. A latin, a német és a hazai nyelvek gyakorlására egyesületeket kívánt felállítani.

A Ratio Educationis értékelése sem általános pedagógiai, sem nemzetiség-pedagógiai szempontból nem lehet egységes. Az egész iskolarendszert tekintve félreismerhetetlen a latin nyelv fokozatos háttérbe szorítása, ami feltétlenül pozitív jelenség. Ugyanakkor lehetetlen föl nem ismerni, hogy a latin nyelv elvesztett pozícióiba a Ratio nem a „nemzeti” nyelveket igyekszik beültetni, hanem a németet. Ennek ellenére a Ratio minden bizonnyal korszakos jelentőségű politikai és pedagógiai alkotás. Politikai jelentőségét az adja meg, hogy első kísérlet a soknyelvű oktatásügy bonyolult kérdésének szabályozására, még-hozzá minden hazai előzmény és külföldi befolyás nélkül. Pedagógiai szempontból a Rationak elsősorban azok az újszerű s mindmáig érvényes didaktikai szempontjai érdemelnek figyelmet, amelyek a kétnyelvű tankönyvekben, szójegyzékekben realizálódtak.

A Ratio Educationis végrehajtása II. József alatt olyan irányt vett, amely az anyanyelvi oktatás pozitív elemei helyett a németesítés negatívumait állította előtérbe. A császár 1784. április 26-i és augusztus 2-i nyelvrendeleteiben a németet teszi hivatalos nyelvvé. Ezentúl a gimnáziumba csak németül írni-olvasni tudó tanuló vehető fel, népiskolai tanító is csak németül tudó személy lehet. A népiskolai oktatás nyelve már az első osztálytól a német. 1787-ben József még

azt is elrendelte, hogy valamennyi iskolatípusban németül kell tanítani az összes tantárgyakat. Intézkedését az uralkodó abban a szilárd meggyőződésben hozta, hogy „elősegíti az állam népeinek testvériségét, és erősíti az államot.” A rendelkezés — hangoztatja — nem az anyanyelv, hanem csupán a latin nyelv ellen irányul. A latin helyébe azért nem lehet a magyart állítani, mert e nyelv még kiműveletlen, és nem is beszélik általánosan sem Magyar-, sem Erdélyországban. ESZTERHÁZY kancellárnak 1784. május 8-i levelében foglalt aggályait a császár azzal igyekszik eloszlatni, hogy: „nem az a kérdés, hogy millió emberek a maguk nyelvét mással cseréljék fel, s így más nyelvet beszéljenek, de azoknak, akik a közszolgálatnak akarják magukat szentelni, abban a latin nyelv helyett a németet kell használniok, s az ifjúság is ezt és nem amaszt tanulja meg.”

II. József centralizációs és németesítő törekvései országszerte rossz vért szültek. Különösen hevesen reagált a császári rendeletekre a már polgári nemzeti törekvéseket is melengető rendi magyar nacionalizmus, amely kezdett tudatára ébredni a maga sajátos nemzeti egyéniségének, a többi néptől való különbözőségének és külön érdekeinek, s államát minden lényeges ismérvében magyarrá akarta tenni. A heves ellenállás visszakozásra kényszeríti az államhatalmat. 1790-ben a magyar nyelvet visszahelyezik jogaiba. A német nyelv újra csak tantárgy lesz, méghozzá nem is kötelező tantárgy. KAZINCZY Ferenc, aki korábban nem vette észre a német nyelvrendeletek igazi tendenciáját, s nem tiltakozott ellenük, mert a német nyelvet a felvilágosodás eszközének s mintának tekintette a magyar nyelv kiművelésében, most örömmel fogadja az erőszakos németesítéssel szakító helytartótanácsi rendeletet s benne azt az intézkedést is, hogy az alsófokú oktatási intézményeket ezentúl *nationalis*, ill. *normalis* helyett *magyar* iskolának lehet nevezni.

A magyar rendek a németesítő nyelvrendeletek elleni harcukban már nem érték be a *restitutio in integrum*mal, a korábbi állapot visszaállításával, hanem megkezdték évtizedekig tartó szívós harcukat a latin nyelv trónfosztásáért és a magyar nyelv hivatalos nyelvvé tételéért. Szándékuk megvalósítására 1790-től 1844-ig a nyelvi törvények egész sorát hozták, amelyek közül több a nemzetiségi oktatásügyet is érintette, így azok, amelyek a magyar nyelvet a közép- és főiskolákon rendkívüli (1790: XVI. tc.), majd — Horvátország kivételével — rendes tárgyává tették. (1792:VII. tc.) A rendek sürgetésére az 1777. évi Ratio Educationist is átdolgozták, és 1806-ban újból kiadták. A második Ratio a nemzetiségi oktatás szempontjából egy lényeges újítást tartalmazott: a magyar nyelv és vele együtt az anyanyelv egy lépéssel előbbre jutott az iskolai oktatásban: magyarázó, kisegítő nyelvvé lépett elő. Az 1806-i Ratio ugyanis elrendelte, hogy a gimnázium hat osztályában — a kötelező magyar nyelvi órák mellett — anyanyelven és magyarul is meg kell magyarázni a tananyagot. Ez az intézkedés — anélkül, hogy a kényszernek akár árnyéka is fért volna hozzá — nemcsak az anyanyelv használatát fejlesztette, hanem a nem magyar nyelvű tanulók körében a magyar nyelv tanulását is elősegítette, előkészítvén az utat a magyar államnyelv bevezetésére. 1820-tól kezdődően minden tanuló magyar nyelvből a gimnázium valamennyi osztályában külön osztályzatot kapott. Ezen intézkedések ellenére a magyar nyelv iskolai térhódítása sokkal lassabb volt, mint a közéleti.

A két Ratiót az 1840-es évek közepéig bizonyos helyi kezdeményezések követték elsősorban a reformátusok és az evangélikusok, de az országgyűlés részéről is; ezek azonban lényegesen nem változtattak a nemzetiségi oktatás helyzetén. Sajnos, nem lett törvény a BEZERÉDY István-féle országgyűlési választmány népoktatási törvényjavaslatából sem, amely eléggé haladó — EÖTVÖS József 1848-as törvényjavaslatát előlegező — álláspontot foglalt el az iskolai nyelvhasználat kérdésében. Ott, ahol a lakosság egészében, nagyobb vagy legalábbis egyenlő részében magyar, a magyart jelölte meg a népoktatás nyelvének; a magyarul kellőképpen nem tudó gyermekeknek azonban anyanyelvükön is meg kellett magyarázni a tananyagot. Viszont ahol a lakosság többségében idegen nyelvű, a magyar tanulókat itt is magyar nyelven kell ugyan oktatni, de a nem magyar nyelvű tanulók oktatása az I. osztályban ugyancsak anyanyelvükön történik, és csak a felső osztályokban térnek rá fokozatosan a magyar nyelvű oktatásra.

A nemzetiségi oktatás valóban új helyzetbe az 1840-es országgyűléseken hozott nyelvtörvényekkel került, különösen a nyelvi harcot győzelemre vivő 1844:II. tc.-kel. A törvény értelmében teljesen magyar lett a törvényhozás, a központi hivatalok, a közigazgatás, a bírászkodás és az oktatás hivatalos nyelve. Az elnyomott magyar nyelv a Béccsel és a nemzetietlen főurakkal vívott évtizedes harc eredményeképp végre teljesen felszabadult, és betölthette a rá váró fontos feladatokat a polgári nemzeti átalakulásban. A liberális magyar nemesség elvárhatta, hogy a magasabb iskolába lépő, ill. magasabb államhivatalokra pályázó nemzetiségiek tudják vagy ha nem, tanulják meg az állam hivatalos nyelvét, a magyart, mert különben nem tudják feladataikat ellátni.

Ezeket a teljesen jogos igényeket azonban túlzott, sőt jogtalan igények keresztették. Az a magyar nemesség, amely országos viszonylatban — nagyon helyesen — államnyelvvé tette a maga nyelvét, teljesen szükségtelenül és emellett rendkívül gyakorlatiatlan módon helyi viszonylatban sem akart más nyelvet ismerni, mint a magyart; szüntiszta nemzetiségi vidékek közigazgatására, bírászkodására, iskoláira, egyházaira rá akarta erőszakolni a magyar nyelvet. Ebben az oktalán, sőt veszélyes törekvésben a magyar nacionalizmus retrográd vonásai ütköztek ki. Különösen nyilvánvaló ez az 1844:II. tc.-nek a tannyelvre vonatkozó rendelkezéseiben, még akkor is, ha a vonatkozó paragrafusok meglehetősen ködös fogalmazásúak, és korántsem tartalmazznak világos és egyértelmű utasítást. Idézzük a törvény idevágó paragrafusait: „8.§. Ófelsége már kegyelmesen elrendelte, hogy a magyar nyelv a kapcsolt Részekbeli fő- és minden középiskolában mint rendszerinti tudomány (rendes tantárgy *B.B.*) taníttassék; nemkülönbön 9.§ Ófelsége méltóztatott kegyelmesen rendelkezéseket tenni már aziránt is, hogy az ország határain belüli iskolákban közoktatási nyelv a magyar legyen.” Míg a 8.§ végrehajtása egyrészt a fő- és a középiskolák nem nagy száma, másrészt a magyar nyelv ismeretéhez fűződő egyéni és közérdek miatt, mint eddig nem ütközött, úgy föltehetően ezután sem ütközhetett nagyobb akadályba, már csak azért sem, mert az új tannyelvnél is használhatták kiegészítő nyelvként az anyanyelvet a második Ratio intézkedése szerint, merőben más volt a helyzet a 9.§-sal, még akkor is, ha az anyanyelvnek kiegészítő nyelvként való használatára itt is nyílt mód. Végeredményben ugyanis a 9.§ teljes végrehajtás esetén nem kevesebbet jelentett volna, mint az egész nemzetiségi iskolaügy elmagyarosítását, vagyis a nemzetiségi nyelvű oktatás felszámolását.

Erre azonban nemhogy szükség nem volt, de lehetőség sem. 1846-ban a tudajdonképpeni Magyarország 14 533 571 főnyi lakosságából csak 5 413 327, vagyis 36, 51%, Erdély 2 300 000 lakosából pedig csupán 830 000, azaz 36,09 % volt magyar, a többi nemzetiségi. A nemzetiségi területeken pedig sem a tanulók, de még a tanítók sem bírták olyan mértékben a magyar nyelvet, hogy be lehetett volna vezetni tanítási nyelvként. A 9.§-t még akkor sem lehetett volna megvalósítani, ha nemzetiségi részről — ami képtelenség volt — egyetértés és együttműködési készség fogadja,

Erről természetesen szó sem volt. A törvény tannyelvi intézkedéseit nemzeti-ségi területeken, elsősorban a szlovák, a román és a horvát nemzetiség körében egyre növekvő ellenállás fogadta. A szlovák nemzeti mozgalom L'udevit Štúr-nak, a pozsonyi evangélikus líceum tanárának vezetésével együtt akart haladni a liberális magyar nemességgel a jobbágyfelszabadítás és a polgári átalakulás más kérdéseiben is. Fenntartás nélkül elismerte a magyar államnyelv jogszerűségét, de szenvédeleyesen tiltakozott a szlovákok elmagyarosításának terve ellen, és követelte a magyarokhoz hasonlóan a szlovákok számára is az anyanyelvhez és a nemzeti művelődéshez való jogot. Miután magyar részről elutasításban volt része, a reakciós Bécsnél keresett és részben talált is támaszt. Ugyanígy szálltak szembe a románok Erdélyben saját polgári nemzeti fejlődésük érdekében a magyarosító és németesítő törekvésekkel, és küzdöttek a román nyelvű művelődéshez való jogukért, amely — úgymond — egyedül képes kiemelni őket barbárságukból, elmaradottságukból. S mikor az 1846/47. évi erdélyi országgyűlés a nemzeti művelődéshez, közülethez való jogot csak a magyaroknak, a székelyeknek és a szászoknak biztosította, a románoknak nem, a románok elszántan szembeszegültek a magyarosítási és németesítési törekvésekkel. A horvátok egyelőre még a latin hivatalos nyelv pajzsa mögül védekeznek a magyarosító törekvések ellen, de közben már köszörülik fegyvereiket a horvát nyelv, kultúra, polgári nemzeti átalakulás diadalra juttatásáért. A magyar nyelvismeret erőltetése horvát tanároknál, a magyar nyelvnek rendes tantárggyá minősítése horvát iskolákban, a magyar hatóságokkal való érintkezésnek magyar nyelvhez kötése horvát-magyar viszonylatban alig volt több ideiglenes fegyverszünetnél, amely 1848-ban mihamar felborult.

A nemzetiségi mozgalmakban így kap mind fontosabb szerepet az iskola. A nemzetiségek versengve alapítják falusi és városi iskoláikat, gimnáziumaikat. Ezekben ugyan a nemzetiségi nyelv sehol sem lesz tantárgy, de a tananyag magyarozatában — a második Ratio rendelkezése szerint — a kisegítő nyelv szerepéhez jut, és ezzel kapcsolatban a nemzetiségi eszmék szócsövénévé is válik. A nemzetiségi iskolák így válnak egy jelentős számú, nagyrészt papokból és tanítókból álló értelmiség kiröppentő fészkeivé, a nemzeti öntudat forrásaivá, a nemzeti kultúra tűzhelyeivé. Ők adják a nemzetiségi mozgalmak vezérkarát, a polgári értelmiséget. Nekik van a legnagyobb érdemük abban, hogy a nyelvhare kulturálisból politikai mozgalommá válik, amely a magyarokhoz hasonlóan polgári nemzeti viszonyok teremtetésére törekszik. A nemzetiségi nacionalizmusokban éppen úgy keverednek progresszív és retrográd tendenciák, mint a magyarban; egyelőre azonban még az előbbieket túlsúlyban, és maradnak is egészen a szabadságharc kitöréséig, 1848 szeptemberéig.

A liberális magyar nemesség diadalmámorában nem veszi észre, hogy vulkán tetején táncol, és minden politikai ésszerűség ellenére ragaszkodik az irreális nyelvtörvény végrehajtásához. A KOSSUTH által megfogalmazott és 1847 júniusában kibocsájtott Ellenzéki Nyilatkozat kifogásolta az 1844. évi II. tc. magyar tannyelvre vonatkozó rendeletének végre nem hajtását. Az utolsó rendi országgyűlés 1848. január 7-i törvényjavaslata újból erőltette a magyar tanítási nyelv

általánossá tételét. KOSSUTH január 15-i módosító javaslata ettől csupán annyiban tért el, hogy a magyar tannyelvet fokozatosan akarta bevezetni az ország iskoláiba: először a közép- és felső fokú iskolákba, majd az elemi iskolákba. A nemzetiségi képviselők ellenezték mindkét törvényjavaslatot. L'udevit ŠTÚR, Zólyom követe általánosan elfogadott politikai, de pedagógiai, lélektani szempontokra is alapozott törvényjavaslatot terjesztett be az anyanyelvi oktatás megahagyásáról. „Minden oktató által elismertetik — hangoztatta ŠTÚR —, s a mindennapi tapasztalás is bizonyítja, hogy az anyanyelv legjobb, legalkalmasabb a tanításra, mert ezen nemcsak gondolkozni, hanem érezni is szoktunk, pedig a célszerű oktatásra s önmívelődésre ez is megkívántatik.” A vitatott kérdésben a közbejött márciusi forradalom miatt nem történt döntés.

A márciusi törvények a közoktatás nyelvéről nem intézkedtek. Eötvösnek az elemi oktatásról szóló, 1848 nyarán tárgyalt törvényjavaslata visszatért az anyanyelvi oktatás ŠTÚR által képviselt elvéhez. Az országgyűlési bizottság azonban egy ezzel ellentétes értelmű módosító javaslatot terjesztett be s fogadtatott el nagy szótöbbséggel. Törvény azonban ebből sem lett. Az 1849. júliusi nemzetiségi törvény a tanítási nyelv kérdésében visszatért EÖTVÖS és ŠTÚR anyanyelvi álláspontjához. A 7. pont kimondta: „Az elemi tanodákban tanítási nyelvül mindig a községi vagy illetőleg az egyházi nyelv fog felhasználtatni.” Ez a szabadságharc végóráiban fogant nemes, liberális szellemű intézkedés azonban már nem csillapíthatta le a nemzetiségi iskolaügy háborgó hullámait.

Visszatérés az anyanyelvi oktatáshoz

A szabadságharc leveréséből a liberális nemesi vezetőség kettős következtetést vont le: 1.) A Habsburg-monarchia fennmaradása európai érdek. 2.) Minthogy a nemzetiségek 1848/49-ben a magyarok ellen fordultak, Magyarország integritását is csupán a Dunai-monarchia biztosíthatja. Ki kell tehát egyezni az osztrákokkal, hogy az ő segítségükkel el lehessen fojtani a nemzetiségek magyar államellenes törekvéseit. Az új nemzetiségi politika elvi alapjául a politikai magyar nemzet fikciója, a francia államnemzet és a régi magyar feudális nemesi nemzet összeházasítása szolgált. Ez — tagadva a nemzetiségek történeti-jogi személyiségét — Magyarországon nem volt hajlandó mást, mint a politikai magyar nemzetet elismerni, amelynek Magyarország minden állampolgára — nyelvére, származására való tekintet nélkül — egyenjogú tagja. Ez utóbbi, liberális szellemű felfogás a hibás elvi kiindulópont ellenére is lehetővé tette az egyes nemzetiségekhez tartozók egyéni jogainak érvényesítését. Ezen az elvi alapon született meg 1868. december 7-én a nemzetiségek egyenjogúsításáról szóló XLIV. tc. Eszerint a törvényhozás és a legfelső hatóságok nyelve magyar, de a törvényeket a többi nemzetiség nyelvén is közzé kell tenni. Ezzel szemben a községi igazgatás hivatalos nyelve az ott leginkább használt nyelv. A törvény kimondja, hogy az állam a lehetőségek határain belül köteles gondoskodni tanintézetekben állampolgárainak anyanyelvi oktatásáról (17.§), és hogy a nemzetiségi nyelvek számára az egyetemeken tanszéket kell felállítani. (19.§)

A nemzetiségi oktatásnak ezt a törvényben biztosított lehetőségét a magyar polgári nemzeti közoktatási rendszer alapjait lerakó, a dolgozók széles rétegeinek alapfokú képzést biztosító Eötvös-féle népoktatási törvény, az 1868. december 5-én elfogadott nevezetes 1868. évi XXXVIII. tc. igyekezett realizálni. A törvény kettős alapelven nyugszik: egyfelől a tankötelezettségen, másfelől az okta-

tás szabadságának liberális elvén. Az utóbbi azt jelenti, hogy a szülők tetszésük szerint járathatják gyermekeiket bármely iskolába. Népoktatási tanintézeteket, vagyis elemi és felsőbb népiskolákat, polgári iskolákat és tanítóképzőket létesíthetnek és fenntarthatnak egyházak, társulatok és egyének, községek és az állam. (10.§) Az egyházak iskoláikban tanítóikat, tanáraikat maguk választhatják, fizetésüket meghatározhatják, a tankönyveket maguk szabhatják meg, s a tanterv és módszer iránt is intézkedhetnek. (11.§) Ezek a népoktatási tanintézetek az állam felügyelete alatt állnak. (14.§) A magánosok és társulatok által fenntartott iskolák hasonlóképp. Ha az egyházak nem tartanak fenn megfelelő iskolát (23.§), vagy a szülők egy része nem akarja azt használni (44.§), a község köteles iskolát állítani.

Az oktatás szabadságának liberális elve kedvezett a nemzetiségi oktatásnak. Egyrészt polgári viszonyok közt is lehetővé tette a feudalizmustól örökölt, a haladás követelményeivel nemegyszer szembekerülő, de a nemzetiségek anyanyelvi oktatási igényét messzemenően kielégítő egyházi iskolarendszer virágzását; másrészt nem zárta ki azt a lehetőséget, hogy más iskolafenntartók, mint társulatok, egyének, községek, sőt az állam is részt vállaljanak a nemzetiségi oktatás feladataiból. A törvény nemes, demokratizmusban fogant liberalizmusát bizonyítja az 58. és a 80.§, amelyek nagy megértést mutatnak a nemzetiségek anyanyelvi oktatási igényei iránt. Az 58.§ kimondja: „Minden növendék anyanyelvén nyerve az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Vegyes ajkú községben ez okból oly tanító alkalmazandó, aki a községben divatozó nyelveken tanítani képes. Népesebb községekben, ahol többféle nyelvű lakosok tömegesen laknak, amennyiben a község ereje engedi, különböző ajkú segéd-tanítók is választatnak.” A törvény 80.§-a — a nemzetiségi törvénnyel összhangban — az állami iskolákban is a tanulók anyanyelvét jelöli meg oktatási nyelvnek. Az anyanyelvi oktatás jelentőségének elismerése természetesen nem zárja ki az államnyelv oktatását. A törvény — rendkívüli mértéktartásról téve tanúságot — egyelőre a nemzetiségi felsőbb népiskolákban (64.§), a polgári iskolákban (74.§) (ahol a tanítás nyelve magyar, ott a III. osztálytól a német nyelv tanítandó) és az állami tanítóképzőkben írja elő a magyar (és a német) nyelv tanítását. (88,111.§)

Míg a nemzetiségi törvényt a nemzetiségi képviselők egyöntetűen visszautasították, a népoktatási törvényt már korántsem fogadta ilyen ellenállás. A törvény — a politikai magyar nemzet elvileg hibás koncepciója ellenére is — biztosíthatta volna a nemzetiségek anyanyelvi oktatását, s ezzel éppen az egyik legélesebb ütközési felületen, az iskolakérdésben csökkenthette volna a nemzetiségi ellentéteket, ha egyrészt becsületesen végrehajták, másrészt ha nem hoznak a továbbiakban a népoktatási törvény szellemével és betűjével egyaránt ellenkező törvényeket.

Kezdetben — főleg Eötvös minisztersége alatt — nem hiányoztak azok a kedvező előjelek, amelyek a népoktatási törvény nemzetiségi rendelkezéseinek lojális végrehajtását ígérték. Az 1868. évi tanterv híven tükrözi Eötvösnek az anyanyelvi oktatás uralkodó szerepére vonatkozó felfogását. Az oktatás közép-pontjában valóban az anyanyelv áll. Hét nyelven adnak ki tankönyveket, s a Néptanítók Lapja is hét nyelven jelenik meg. A nemzetiségi tannyelvű iskolákban — a nemzetiségek kívánságának megfelelően — a nemzetiségtörténet és a hazai földrajz is helyet kap. Fejlődik a nemzetiségi tanítóképzés, nő a magyar és a nemzetiségi iskolások százalékos aránya. Ez a kedvező tendencia azonban, sajnos, csak átmenetinek bizonyult.

Újabb magyarosítási hullám a nemzetiségi iskolák ellen

Már a kiegyezést követő első évtizedben nyilvánvaló, hogy a polgári magyar nemzetállam létrehozására irányuló, az állami, a társadalmi, a kulturális élet egészét átfogó — történelmileg kétségkívül jogos — intézkedések messzemenően összefonódnak a jogos nemzetiségi igények visszaszorítását célzó retrográd magyar nacionalista intézkedésekkel. A nemzetiségi oktatás területén maradvá, ez a tendencia legakadálytalanabban a nemzetiségi mozgalommal nem rendelkező németiség iskolaügyében érvényesül. A kiegyezést követő első évtizedben 271 513 német gyermekre mindössze 953 német iskola jut, vagyis minden 295 gyermekre egy anyanyelvi iskola. Ezzel szemben a magyaroknál 110, de még a szerbeknél és a szlovákoknál is 140, ill. 150 gyermekre jut egy anyanyelvi iskola. Egy évtized alatt nem kevesebb mint 365 német iskola tűnik el. 1880-ban Budapest 120 000 főnyi német lakosságának egyetlen német anyanyelvi iskolája sincs; vegyes, vagyis német-magyar tannyelvű is csupán 6 van. A következő évtizedekben tovább romlik a helyzet. Igaz, hogy a német polgárság a magyar polgári nemzetállam kiépülésével kapcsolatban rohamosan elmagyarosodik, de az iskolaszervezet leépítése ennek a folyamatnak messze előtte jár; másrészt a német iskolarendszer összezsugorodása a vidéki német parasztság művelődési lehetőségeit is korlátozza, amely pedig megőrzi nemzetiségét.

A nemzetiségi oktatásnak komoly lehetőségeket biztosító nemzetiségi és népoktatási törvényeket — nem csupán német, de szláv és román vonatkozásban is — egyre kevesbé hajtják végre. Annál nagyobb buzgalommal — bár korántsem teljes sikerrel — hajszolják az 1870-es évek végétől hozott törvények végrehajtását, amelyek — kimondva vagy kimondatlanul — a nemzetiségi oktatás visszaszorítására irányulnak. Első ezek sorában az 1879. évi asszimilációs célzatú népiskolai törvényjavaslat, a későbbi 1879:XVIII. tc. A törvényjavaslat már eleve kiváltotta a nemzetiségek heves tiltakozását, a külföldi sajtó méltatlankodását. A törvényjavaslat képviselőházi vitájában MOCSÁRY Lajos, a függetlenségi párti nagy magyar nemzetiségpolitikus élesen szembeszállt a törvényjavaslat fő támogatójával, a „nemzeti állam” kódos utópiáját hajszoló (egyébként német asszimiláns) GRÜNWALD Bélával és társaival. Rámutatott arra, hogy a javaslat ellentétben van az 1868-as nemzetiségi törvény szellemével és betűjével, erőszakos beavatkozást jelent a nemzetiségi kérdésbe, és veszedelmes következményekkel fenyeget. A nemzetiségi képviselőkkel együtt a Mocsáry-féle függetlenségi töredék is elutasította a törvényjavaslatot.

Az 1879:XVIII. tc. az ország valamennyi népiskolájában kötelező tantárggyá teszi a magyart (4—5.§), és intézkedik fokozatos bevezetéséről. A magyar nyelv tanításának személyi előfeltételeit megteremtendő, elrendeli az összes — tehát egyben a felekezeti — tanítóképzőkben is a magyar nyelvnek olyan óraszámban való tanítását, hogy azt a tanfolyam ideje alatt minden tanítójelölt szóban és írásban is elsajátíthassa. A törvény életbeléptét követő három év elteltével tanítói oklevelet, alkalmazást a magyar nyelv tanítására való képesítés nélkül nem lehet kapni. A már állásban levő tanítók négy éven belül kötelesek a magyar nyelvet tanításképes fokon elsajátítani és ezt vizsgával igazolni. (1—3.§)

A magyar nyelvnek Magyarország népiskoláiban való kötelező tanítását önmagában véve nem lehetne helyteleníteni, hiszen a nemzetiségi lakoságnak is elemi létérdeke volt az államnyelv elsajátítása. Ugyancsak nem lehetne kifogásolni a tanítóknak a magyar nyelv elsajátítására való kötelezését, ha nem szabnak ehhez irreálisan rövid időt, három, ill. négy évet. Ámde a magyar politikusok és a nacionalista közvélemény az államnyelv oktatását a magyarosítás egyik eszköze-

nek, a nemzetiségi asszimiláció első lépcsőfokának tekintette. A törvényben és méginkább a törvény nyomán született 1879. évi tantervben félreismerhetetlen a törekvés az anyanyelv uralkodó helyzetének megszüntetésére és a magyar nyelv előtérbe állítására.

Törvények tárgyalása során mindig helyénvaló föltenni e kérdést: lett-e, s ha igen, mi lett az eredménye a törvénynek? Az asszimilációs népiskolai törvény hatására a magyar nyelv kétségtelenül bizonyos teret hódít. Míg 1880-ban a 21 664 tanító közül 15 488 volt magyar nyelvű, és mintegy 4500 egyáltalán nem vagy csak keveset tudott magyarul, tíz évvel később már lényegesen kedvezőbb a nyelvi megoszlás a magyar nyelv javára. A 24 908 tanító közül most már 22 025 a magyar nyelvű, és csupán 1800 nem tud semmit vagy nem tud jól magyarul. Ez az eredmény nem máról holnapra született, hanem szívós, nemegyszer könnyörtelen harc eredményeként. Úgy látszik, elég sok kibúvóra adott okot az 1879-es törvénynek a magyar nyelv fokozatos elsajátítását lehetővé tevő passzusa. Ezért a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1885. május 28-i rendeletében drasztikus rendszabállyal egyszerűen érvényteleníti mindazon tanítók megválasztását, akik 1882 után oklevelet kaptak annak ellenére, hogy a magyar nyelvet nem képesek tanítani. Ugyancsak érvényteleníti a rendelet azon tanítók alkalmazását is, akik 1872—1881 közt végezték el a tanítóképzőt, és azóta sem sajátították el a magyar nyelvet, ill. nem tették le utólag a törvény által előírt magyar nyelvi képesítő vizsgát. A magyar nyelv tanítását kormánykörök még jóval később sem látták megnyugtatónak. Egy 1893-ban e tárgyban végzett minisztériumi felmérés szerint még mindig 2500 iskola és 1500 tanító van, ahol, ill. akiknél nem érvényesülnek a törvény előírásai.

A magyar nacionalista törvényhozás és kormányzat a népiskolák mellett a többi oktatási-nevelési intézményt, a közép- és a főiskolákat, sőt még az óvodákat is igyekezett a magyarosítás szolgálatába állítani. A nemzetiségi középiskolákat a magyarosító iskolapolitika részéről fenyegető veszély először az 1870-es évek derekán rajzolódott fel a horizontra. Zólyom megyének és az általa felbujtott megyéknek arra a teljesen üres és bizonyítatlan vádaskodására, hogy a nagyróczei és turócszentmártoni evangélikus és a znióváraljai katolikus szlovák gimnáziumok a pánszláv szellem és a magyargyűlölet fészkei és a szellemi sötétség bagolyvai, TREFORT Ágost akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter az egyházi hatóságokkal karöltve vizsgálatot indított ellenük. Bár a nagy garral megkezdett vizsgálat eredményei a vádakát általában nem igazolták, a miniszter különböző jogi furfanggal 1874/75 fordulóján mégis elrendelte mindhárom szlovák középiskola bezárását. 1875-ben ugyanerre a sorsra jutott a szlovákok egyetlen kulturális egyesülete, a turócszentmártoni Matica. (1886-ban ugyan az állam létrehívott egy szlovák irodalmi egyesületet, amely szlovák nyelvű irodalmi és politikai hetilapot is adott ki; ezt azonban a szlovákság nem érezte a magáénak.) A politikai vádaskodással elkezdett és jogi rabulisztikával lezárt iskolaügy ország-világ előtt nyilvánvalóvá tette, hogy itt voltaképpen nem a magyar államnak az állítólagos pánszláv szellem- és magyargyűlölet elleni jogosnak látszó védelmi reagálásáról van szó, hanem a nemzetiségi középfokú oktatás elleni semmivel sem igazolható támadásról. Ez a szándék annyira nyilvánvaló volt, hogy a vizsgálatba erőnek erejével bevont s a jogos szlovák nemzetiségi törekvések iránt megértést tanúsító dunáninneni evangélikus szuperintendens (püspök), GEDULY Lajos feltételes mondat formájában ki is mondta: „Ha azon körülmény — írta a miniszternek a szuperintendens —, hogy nevezett gimnáziumban (a turócszentmártoni evangélikus gimnáziumról van szó *B.B.*) az előadási nyelv tót, már magában elégséges ok annak megszüntetésére, akkor mon-

dassék ki egyenesen és egyszerűen törvényhozásilag, hogy ez ország területén más, mint magyar nyelvű tanintézet nem létezhet . . .” A szuperintendens érintette a kérdés tágabb összefüggéseit, a nemzetiségi helyzet fokozódó romlását is. Egy másik felterjesztésében erről nyíltan szól: „Valahányszor én a hazánkbeli nemzetiségi viszonyok jelen állapotát észlelem, lelkem mindannyiszor elborul. Azt találok ugyanis, hogy azok 1848 óta nemcsak nem javultak, de ha nem csupán a felszín, de a szívek érzületeit tekintjük, talán rosszabbultak.”

Hogy a magyar közoktatáspolitikai a többi nemzetiségi középiskola fölé is felüggesztette Damoklész-kardját, azt egészen kétségtelenné tette a középiskolák-ról szóló 1883. évi XXX. tc.

Hogy a törvény lényegét, rendeltetését jobban megértsük, tisztáznunk kell előzőleg a középiskolák — gimnáziumok és reáliskolák — jogi helyzetét. A középiskoláknak az államhoz való viszonya ebben az időben háromféle. Vannak a) az állam rendelkezése alatt álló középiskolák. Ilyenek az állam által létesített és fenntartott tanintézetek és a római katolikus egyház által létesített, de az ún. tanulmányi alapból (a jezsuiták elkobzott vagyonából 1773-ban létesített alapból) és más alapítványokból fenntartott iskolák. A középiskolák második csoportját b) az állam közvetlen vezetése alatt álló iskolák alkotják. Ilyenek a törvényhatósági, a községi, a társulati, a magán-, az alapítványi, a római katolikus (a fentemlített tanulmányi alap és az erdélyi katolikus státus [autonómia] iskoláit kivéve) és a görög katolikus iskolák. Vannak végezetül. c) önkormányzati (autonóm) iskolák. Ide tartoznak a görögkeleti románok, szerbek, a szászok, az erdélyi katolikus státus és a reformátusok iskolái.

A nemzetiségi képviselők és a MOCSÁRY-csoport tiltakozása ellenére elfogadott törvény csupán egy szempontból kezeli egységesen az ország összes különböző jogállású középiskoláit: a magyar nyelv és irodalomtörténet, valamint Magyarország története oktatása szempontjából. Nevezetesen elrendeli az ország valamennyi középiskolájában a magyar nyelv és irodalomtörténet (a nemzetiségi iskolákban egyben a nemzetiségi nyelv és irodalomtörténet), továbbá Magyarország történetének tanítását. (3—4.§). Az egyházaknak azonban továbbra is jogukban áll középiskoláik tannyelvének megállapítása. Amennyiben ez nem magyar, kötelesek a nemzetiségi tannyelven és irodalmán kívül a magyar nyelv és irodalomtörténet mint rendes tantárgy tanításáról is olyan óraszámban gondoskodni, amely annak megfelelő elsajátítását lehetővé teszi. A magyar nyelv és irodalomtörténet tanításának tantervét és óratervét kötelesek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak előzetesen bemutatni. A nem magyar tannyelvű iskolák VII—VIII. osztályaiban a magyar nyelvet és irodalmat magyar nyelven kell tanítani, és e tantárgyból az érettségét is magyar nyelven kell letenni. (7.§)

A magyar nyelv és irodalomtörténet, valamint Magyarország története tanításának egységes szabályozásán kívül a törvény nem törekszik a középiskolai oktatás uniformizálására, hanem a — középiskolák különböző jogállásának megfelelően — az oktatás célja, tanterv, tankönyvek, módszerek tekintetében is nagyfokú önállóságot enged a különböző iskolafenntartóknak. A vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelkezése és közvetlen vezetése alatti, tehát az állam, a törvényhatóságok, községek, társulatok és magánszemélyek által fenntartott, továbbá az államsegélyes nem állami iskolákban az oktatás célját, a tantervet, a tankönyveket a közoktatásügyi miniszter állapítja meg. Ezzel szemben az egyházi iskolákban az oktatási célnak, az ismeretanyag mértékének, a tanrendszernek, a tantervnek és a tankönyveknek megállapítása az illetékes egyházi főhatóság feladata. (8., 47—49.§) Fegyelmi tekintetben az egyházak által fenntartott nyilvános középiskolák tanulói, tanárai ugyancsak az egyházi főhatóságok alá

tartoznak; a többi középiskola fegyelmi hatósága a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. (38—39, 41.§) Ha azonban a kormány valamelyik felekezeti vagy egyéb nem állami középiskolában erkölcsi bajoknak vagy államellenes felforgató tevékenységnek bukkanna nyomára, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vizsgálata alapján követelheti az illető iskolától a bűnösnek talált tanszemélyzet eltávolítását, esetleg büntető eljárás indítását ellenük. Súlyosabb esetben pedig egy időre vagy véglegesen is bezárathatja az iskolát. (50—51.§)

A törvény szabályozza a középiskolai tanárok képesítését is (60—70.§), amire valóban égető szükség volt. A képesítéshez minden tanártól megkívánja a magyar irodalomnak, irodalomtörténetnek művelődéstörténeti szempontú tanulását (61.§), a magyar nyelvnek mint tanítási nyelvnek ismeretét. (3. §) A képesítő vizsgálatok nyelvül — időleges rendkívüli engedélytől eltekintve — a magyar nyelvet állapítja meg. (70. §)

A középiskolai törvény nemzetiségi szempontból nem látszik ugyan teljesen megnyugtatónak, de aggodalmat keltőnek, veszélyesnek sem. Mindenesetre ha nem is igazságtalannak, legalábbis méltánytalannak tűnik a középiskolai tanári képesítésnek a magyar nyelvnek mint tanítási nyelvnek ismeretéhez való kötése. Továbbá: egy nemzetiségellenes nacionalista kormányzat könnyen találhat — ha nincs: koncipiálhat — súlyos erkölcsi vagy politikai vétségeket a neki nem tetsző nemzetiségi középiskolákban, amelyeket aztán azok szüneteltetésére vagy bezárására használhat fel stb. A nemzetiségek számára igazi veszélyt azonban nem ezek az intézkedések, hanem a magyar nyelvnek kötelező középiskolai tantárgyként való bevezetése jelentette. Természetesen nem olyan értelemben, hogy az államnyelvnek kötelező tantárgyként való oktatása a középiskolákban önmagában hiba lenne, ellenkezőleg: a nemzetiségi tanulóknak is érdeke. A veszedelmet nem a magyar nyelv középiskolai oktatása, hanem az ezzel összekapcsolt célkitűzés: a nemzetiségi kultúrának és a nemzetiségnek mint politikai egységnek tagadása és a nemzetiségeknek értelmiségükön keresztül történő elmagyarosítására irányuló indirekt célkitűzés jelentette.

Az ártatlannak látszó törvény riasztó arca teljesen lelepleződött a képviselőházi vitában, elsősorban GRÜNWARD Béla képviselő felszólalásában. „... Nekünk jutott a szerep — jelentette ki a képviselő — meghonosítani az európai eszméket és kultúrát a magyar irodalom közvetítésével, s a különböző népfajokat, melyek magukban gyengék az emberi fejlődés minden feltételének elérésére, felemelni s egy nagyobb nemzeti és kulturai közösséggé egybeolvasztani... Ez a középiskola hivatása Magyarországon. Nemcsak kulturai tényező, hanem a nemzeti egység megalkotásának hatalmas szellemi eszköze.” Nem férhet kétség hozzá, hogy itt a magyar nemzeti egység megalkotásáról van szó, amelybe fel kell emelni a fejlődésben elmaradt hazai nemzetiségek közép- (és főiskolában) tanuló értelmiségét. Minthogy a nemzeti érzés hordozója Grünwald felfogása szerint éppen ez a polgári értelmiség, ill. középosztály, ennek elmagyarosodása, magyar kultúrával való átítatása egyben a nemzetiségek elmagyarosodását is jelenti. Ez a körülmény magyarázza meg, hogy miért nem nyitották meg később sem a bezárt szlovák középiskolákat, noha annakidején szó volt erről. A szlovák — és a többi nemzetiségi — értelmiség kialakulásában halálos veszélyt láttak a politikai magyar nemzetre nézve.

Hogy az asszimilációs nemzetiségi politika magára a magyarságra nézve is végzetes következményekkel jár, s miközben a magyarság a nemzetiségek asszimilációján keresztül a „nemzeti és a kulturai egység” grünwaldi lidércét haj-

szolja, közben saját függetlenségét is elveszítheti, erre, az összefüggésre ismét MOCSÁRY mutatott rá a képviselőházi vita továbbgyűrűzéseként X Y álnéven kibocsájtott A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés c. röpiratában. Ebben bátran szemébe meri mondani az asszimilációs politika bódulatában élő közvéleménynek, hogy a magyarosító politika ára „lemondás nemzeti függetlenségünkről, feladása a most meglevő szűkkörű önállóságnak is”, mert ehhez a politikához feltétlenül Bécs támogatása szükséges, míg az ezzel ellentétes politikának, a nemzetiségekkel való kiegyezésnek előfeltétele nem több, de nem is kevesebb, mint „a nemzetiségi jogegyenlőségnek tiszteletben tartása.” A röpiratot követő 1886. február 8-i drámai erejű képviselőházi felszólalásában MOCSÁRY a kormányt és az ellenzéket egyaránt vádolta annak a borzalmas „kultur-sovinizmus”-nak elszabadításáért, amely az ország lakosságának egyik felét szembeállítja a másikkal, a meg nem kérdezett és a nemzetiségi néptömegekhez hasonlóan elnyomott magyar nép rovására. 1887. február 15-i költségvetési beszédében minden eddiginél élesebb kritikában részesíti a kormány és a közvélemény által üzött kultúr-asszimilációt és a nemzetiségek elleni kilengéseket, így a lőcsei gimnázium nyolc szlovák diákjának „államellenes üzelmek” miatti kizárását, pótdadó kivetését az asszimilációt üző magyar közművelődési egyletek támogatására és az egyes szlovák megyékben folytatott bányászati helynévmagyarosítást.

Bár MOCSÁRY a maga korszerű nemzetiségpolitikájával nem állt egyedül nemcsak a nemzetiségi, de a magyar társadalomban sem, a szakadék felé rohanó magyar nemzetiségpolitikát nem téríthette vissza. Az 1890-es években már a pedagógiai irodalom is nyíltan hirdette a nemzetiségi kultúrák felszámolásának, az egységes magyar kultúrába való beolvasztásuknak szükségességét. Egy délvidéki tanár, MORVAY Győző írta 1893-ban: „Nincs sehol egy országban sem két-három kultúra, hanem van egy, a tulajdonképpeni nemzeti kultúra. A mai soknyelvű középiskoláknak meg kell szűnniök, s helyüket az egész országban kizárólag magyar nyelvű középiskoláknak kell elfoglalniök.”

A XIX. század magyarosító iskola-törvényeinek sorát az óvodákról és az óvónőképzésről szóló 1891. évi XI. tc. zárja le. A törvény szerint óvodákat és gyermekmenedékházakat az állam, a községek, az egyházak, jogi személyek és magánszemélyek létesíthetnek. Ezekben „a nem magyar anyanyelvű gyermekek foglalkoztatása összekötendő a magyar nyelv mint államnyelv ismeretébe való bevezetéssel.” (8. §) Állandó menedékházak vezető dajkájának csak magyar nyelvismeretből vizsgát tett személyek alkalmazhatók. (12. §) Ha az állam súlyos erkölcsi bajnak vagy államellenes irányzatnak jön nyomára, s ezt az intézet fenntartója nem orvosolja, a közoktatásügyi miniszter az óvodát, a menedékházat, sőt hasonló esetben az óvónőképző intézetet is éppen úgy bezáratthatja (24., 41. §), mint a középiskolát. A magyar nyelv elsajátítására az óvónőképzőknek is nagy gondot kell fordítaniök. Ha egy óvónőképző intézetnek oktatási nyelve nem magyar, annak minta-óvodájában a foglalkoztatási nyelvnek legalább a nap egyik felében magyarnak kell lennie. (37. §) Óvónői oklevelet csak az a vizsgázó kaphat, aki a magyar nyelvet szóban és írásban kellőképpen bírja. (39. §) A már alkalmazásban levő nem okleveles vagy okleveles, de magyarul nem tudó óvónők három éven belül kötelesek a magyar nyelv elsajátítását igazolni, különben elbocsátják őket. (42. §) A középiskolai törvény analógiájára készült óvodai törvénnyel bezárult a magyarosítás köre a nemzetiségi oktatás-nevelési intézmények körül — egyes főiskoláktól a középiskolákon át egészen az óvodákig.

Bár a nemzetiségi iskolarendszer helyzetét 1907-ig, a hírhedt Lex Apponyi újabb törvények már nem rontották, a nemzetiségi tanítóként még igen. A teljes kiszolgáltatottság, védtelenség és ezzel együtt az *unbedingte Unterwerfung*, a feltétel nélküli megadás és engedelmesség érzését volt hivatva kiváltani a nemzetiségi tanítóságból a hosszú vita után elfogadott 1893: XXVI. tc. A törvény a felekezeti tanítók bérezése kapcsán felhatalmazza a megyei közigazgatási bizottságokat, hogy fegyelmit indíthatnak bármely összegű államsegélyben részesülő iskola tanítói ellen államellenes irány, vagyis olyan cselekmény esetén, „... mely az állam alkotmánya, nemzeti jellege, egysége, különállása vagy területi egysége, továbbá az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása ellen irányul — történt legyen az akár tanhelyiségben, akár azon kívül vagy más állam területén, élő szóval, írásban vagy nyomtatvány, képes ábrázolat, tankönyvek vagy egyéb taneszközök által.” A nemzetiségi tanító most már állandóan érezte a feje fölött a „hűtlenség” esetén lesújtó Damoklész-kardot. Ebbe a bűnbe pedig úgy is bele lehetett esni, hogy valaki nem tudta vagy nem is akarta.

A magyarosító iskolatörvényeknek a nemzetiségi oktatási szervezetre és oktatókra gyakorolt romboló hatását csak kevés építő kezdeményezés ellensúlyozta. Ezek sorában említhetjük meg az időközben a nacionalista uszítás miatt önkéntes politikai száműzetésbe vonult nagy magyar nemzetiségpolitikus, MOCSÁRY Lajos sikeres közbenjárását 1895 tavaszán a turócszentmártoni Szlovák Múzeum Egylet alapszabályainak jóváhagyásáért. A Múzeum elnöke Mocsáry barátja, KMET' András plébános, szlovák író és kultúrpolitikus lett. Ez némi kárpótlást jelentett a szlovákoknak a Matica Slovenská már említett 1875. évi feloszlásáért, amelyet mellesleg Kossuth is kárhoztatott.

A magyarosító iskola-törvények súlyos aránytalanságot idéztek elő a nemzetiségi iskolarendszerben, és egyre hátrányosabb helyzetbe hozták a nemzetiségi tanulókat. Az 1900/1901-es tanévben az ország lakosságának 51,4%-át kitevő Magyarország 10464 elemi iskolával, vagyis az összes iskolák 61,03%-ával rendelkezett. Ugyanakkor a közel akkora nemzetiségeknek 6682 iskola, az összes iskolák 38,97%-a jutott. Még rosszabb volt a helyzet a középiskolai oktatás területén, ahol 182 magyar középiskola, a középiskolák kerekén 92%-a állt szemben mindössze 16 nemzetiségi középiskolával, a középiskolák 8%-ával. Ha tudjuk, hogy az összlakosság 11,9 %-át kitevő szlovákságnak 1875, a három szlovák gimnázium bezáratása óta az egész korszakon át nincs egyetlenegy középiskolája sem, még élesebben áll előttünk az egész helyzet igazságtalansága. A középiskolai képzés elmaradottságához képest viszont viszonylag jónak mondható a felső tanintézetekbe bejutott nemzetiségi tanulók létszáma. A 10884 összlétszámból 1914, vagyis az összhallgatóság 17,59%-a nemzetiségi származású.

A nemzetiségi oktatásügy helyzetét a századfordulón, 1900/1901-ben az 1. számú táblázatban összefoglalt — a későbbi, 1910/1911-es felvételeknél szűkebb körű — adatok jellemzik.

A magyarosítás tetőpontja: a Lex Apponyi

A XX. században, az imperializmusra való átmenet idején a dualista rendszer többi ellentétével együtt a nemzetiségi ellentétek is kiéleződtek, és tovább rontják a nemzetiségi oktatás helyzetét. A romlás fő tényezője a koalíciós kormány által 1907—1908-ban megszavazott, a kultuszminiszter nevével Lex Apponyinak nevezett iskolai törvénycsoport. A törvények meghozatalának speciális belpolitikai okai is voltak, így a tanítók — különösen a felekezeti — nyomtasztó anyagi helyzete, ennek következtében politikai radikalizálódása, az iskolaállamosítás terjedő követelése stb.; mindezekben azonban vörös fonálként

1. sz. táblázat
 Nemzetiségi iskoláztatás 1900/1901-ben

Nemzetiség	Össz. lakosság %-ban	Elemi		Közép-	Összesen	A felső tanintézetek hallgatói az összes tanulóknak %-ában
		tiszta	magyar és egyéb			
		iskolák				
Magyar	51,4	10 464 61,03%		182 91,92%	10 646 61,38%	82,41
Német	11,8	389	708	9	398	6,66
Német—magyar					708	
Szlovák	11,9	500	1172		500	2,14
Szlovák—magyar					1172	
Román	16,7	2 309	706	4	2 313	6,03
Román—magyar				1	707	
Kárpát-ukrán	2,5	76			76	0,53
Kárpát-ukrán—magyar			325		325	
Horvát	1,1	5			5	0,82
Horvát—magyar			106		106	
Horvát—német—magyar			9		9	
Szerb	2,6	129		1	130	1,11
Szerb—magyar			196		196	
Szerb (bunyevec) —német		8			8	
Bolgár—magyar			3		3	
Vend—magyar			20		20	
Cseh—magyar			6		6	
Olasz		13			13	
Olasz—magyar				1	1	
Olasz—horvát		1			1	
Görög		1			1	
Egyéb	2,0					0,32
		20,01%	18,96%	8,08%	38,62%	17,59
Összesen		13 895 100,00%	3 251 18,96%	198 100%	17 344 100%	100%

A Magyar Statisztikai Évkönyv 1901. Bp. 1902. 24, 322, 337—339., 347. old. alapján

húzódott végig a dualizmus töretlenül érvényesülő nemzetiségpolitikája, amely a politikai magyar nemzet nemzetiségeket tagadó ideológiája alapján újabb nagyszabású erőfeszítéseket tett a nemzetiségi oktatás visszaszorítására és a magyar nyelvű oktatás erőszakos elterjesztésére. A felekezeti tanítóknak biztosított — életszínvonalukat kétségtelenül emelő — állami fizetéskiegészítés, az elemi iskolai tandíj eltörlése, az állami ellenőrzés fokozása a nem állami iskolákban mind ennek a fő célnak volt alárendelve.

A nemzetiségellenes célzat különösen pregnánsan mutatkozik meg a nem állami elemi iskolák jogviszonyairól szóló 1907. évi XXVII. tc.-ben. A törvény 17. §-a kimondja, hogy minden iskola és minden tanító, tekintet nélkül arra, hogy élvez-e államsegélyt vagy nem, köteles kifejleszteni és megerősíteni a gyermekek lelkében a magyar hazához való ragaszkodás szellemét, a magyar nemzethez való tartozás tudatát, valamint a vallás-erkölcsi gondolkodást. A politikai magyar nemzethez való tartozás tudatának természetellenes követel-

ménye a nemzetiségi tanuló számára a saját nemzet, ill. nemzetiség megtagadásával volt egyértelmű. Ebből a szempontból joggal bélyegezte a törvényt a szlovák Národné Noviny „janicsár-törvény”-nek, amely azt kívánja a nem magyar tanítóktól, hogy a nem magyar gyermekeket saját nemzetük ellenségévé neveljék. A törvénynek ezt a szakaszát súlyos szankciók biztosították. A törvény elfogadását követően megindult és évekig tartott a törvény által fedezett nacionalista hajsza a magyar nemzethez való tartozás tudatára nem vagy legalábbis nem kielégítő eredménnyel nevelő nemzetiségi tanítók ellen.

A törvény következő paragrafusai az iskolák elmagyarosítását szolgálják. A 18. § az egyházi községi iskolák törvényben biztosított szabad nyelvválasztását úgy értelmezi, hogy jogukban áll oktatási nyelvüket vagy az államnyelvet vagy a gyermekek anyanyelvét választani; ez utóbbi esetben természetesen megfelelőképp oktatni kell a magyart. Az olyan felekezeti iskolában, amelyben állandóan vannak magyar anyanyelvű tanulók vagy olyan nem magyar anyanyelvűek, akiknek magyar nyelvű oktatását szüleik kívánják, a miniszter elrendelheti ezek számára a magyar nyelvű oktatást, amennyiben a községben magyar nyelvű iskola nincs. Ha pedig az ilyen tanulók száma eléri a 20-at vagy az összes tanulók 20%-át, kötelezővé válik magyar nyelvű oktatásuk. Ha a tanulók fele magyar anyanyelvű, a tanítás nyelvének is magyarnak kell lennie; az iskola-fenntartó azonban gondoskodhatik a nem magyar gyermekek anyanyelvi oktatásáról. De ha egy iskolában egyszer bevezették a magyar tannyelvet, ezen az állapoton nem szabad többé változtatni.

A törvény 19.§-a kimondja, hogy a nem magyar nyelvű iskolákban — akár részesülnek államsegélyben, akár nem — a magyar nyelv a mindennapi tanfolyam valamennyi osztályában a miniszter által megállapított tanterv és óraterv alapján olyképpen tanítandó, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermekek a negyedik évfolyam befejeztével gondolataikat magyarul szóban és írásban érthetően ki tudják fejezni.

E két paragrafus tendenciája egészen nyilvánvaló: a magyar tannyelvű oktatás terjesztése és a nemzetiségi oktatás háttérbe szorítása. A 19.§ rendelkezései egyben újabb — a 17.§-éhoz hasonló — kényszerítő eszközt adnak a magyar tanügyi hatóságok kezébe a nemzetiségi tanítók ellen. Amennyiben az utóbbiak nem érték el a magyar nyelvnek a 19.§-ba foglalt — pedagógiailag egyébként teljesen irreális — követelményszintjét, ezt az ő tudatos mulasztásuknak vagy szabotálásuknak lehetett betudni, s őket ezért fegyelmileg is felelősségre lehetett vonni. A 19. § még a 17.-nél is jobban kiszolgáltatta a nemzetiségi tanítókat a magyar tanügyi hatóságok önkényének. Joggal emlegetett a törvénnyel kapcsolatban rendőri ellenőrzést, tiszta machiavellizmust a román Tribuna. Megállapításához a Kultuszminisztérium évről évre növekvő számban szolgáltatta az érveket a nemzetiségi tanítók sokasodó fegyelmi ügyeivel. Mindennek természetesen a magyar nyelv oktatása látta kárát.

Anélkül, hogy le akarnók becsülni a fenti paragrafusokban a nemzetiségi oktatást sújtó csapások erejét, meg kell állapítanunk, hogy a törvény a világháborút is túlélő rossz hírét elsősorban nem ezeknek, hanem az eltorzítva értelmezett és törvényellenesen erőszakolt 20. §-nak köszönhette. Ez a paragrafus a nem magyar tanítási nyelvű községi és egyházi elemi népiskoláknak — bizonyos feltételek esetén — lehetővé teszi alapfizetés- vagy korpótlék-kiegészítés juttatását. Ezeknél az iskoláknál azonban öt tantárgy (magyar nyelv, számtan, a hazai földrajz és történelem, továbbá polgári jogok és kötelelességek, vagyis az alkotmánytan) tantervét és óratervét az állam állapítja meg; ezeknek a tantárgyaknak a tanítása kizárólag a közoktatásügyi miniszter által is engedélyezett tankönyvek és tanítási segédeszközök használatával, egyházi iskolákban pedig a miniszter által is jóváhagyott, ill. megállapított tanterv szerint és óraszámában, kizárólag az általa is engedélyezett tankönyvek és tanítási segédeszközök használatával történik. Az illető iskolákban továbbá kizárólag a vallás- és közoktatásügyi miniszter által is jóváhagyott hazafias tartalmú olvasókönyveket és tanszereket szabad használni. Annak ellenére, hogy az idézett paragrafus kifejezetten csak öt tantárgy tantervének megállapítását s a tankönyvek, segédletek jóváhagyását tartotta fenn az államnak, nem egy helyen a törvényt túlhajtva az

állami tankönyvek használatát s ezzel összefüggésben a tantárgyak magyar nyelven való oktatását is erőltették. Ez ellen a túlkapás ellen azonban a nemzetiségi iskolafenntartók — különösen a román görögkeleti egyház — erélyesen és nem is eredménytelenül tiltakoztak.

Bármilyen drasztikusan nyúlt is bele a Lex Apponyi a nemzetiségi iskolák viszonyaiba a magyarosítás érdekében, ezeknek az iskoláknak szilárd népi tömegbázisa, ténylegesen meglévő önállósága a törvény intézkedéseinek hatókörét korlátozta. A nemzetiségi iskolák népi hátvédükre támaszkodva, autonómiájuk sáncai mögül sikeresen védekeztek a magyarosító törekvések ellen. A magyar állami befolyásnak utat nyitó államsegélyt is (csak a görögkatolikus és görögkeleti iskolák 6,7 millió koronát kaptak együttesen 1910-ben az államtól, a nemzetiségi egyházak még külön 15,3 milliót) módjukban állt elfogadni vagy visszautasítani, sőt a törvény intenciójával ellentétes célra, a magyar nemzeti szellem helyett éppen a nemzetiségi szellem és öntudat megerősítésére is felhasználni (esetleg éppen a magyar nyelv tanításában elért eredményekre támaszkodva.) A nemzetiségi, sőt nemzeti öntudatra ébredt nem magyar népeket aligha győzhette meg bármiféle törvény, iskola vagy tankönyv arról, hogy ők a politikai magyar nemzet tagjai, hogy Magyarország története — a románra fordított magyar történelemtankönyvek szerint — a magyarok történetével azonos, és egyetlen más népnek, amely Magyarországon lakott vagy lakik, nincs története.

Nem kevésbé illuzórikus volt a törvénynek a nemzetiségi iskolák elmagyarosítására irányuló törekvése. Ennek már eleve korlátokat szabott a magyarul is tudó nemzetiségi tanerők hiánya, a magyar nyelvoktatás didaktikájának kidolgozatlansága, a gyakorlati oktató-nevelőmunkában érvényesülő ellenállás, amely annál nagyobb volt, minél kevésbé ellensúlyozta a magyar nyelv gyakorlati használatának szükségessége. Ez pedig a nagyrészt falusi elzártságban élő nemzetiségi paraszttömegek körében még csak ritkán jelentkezett. A törvény káros kihatása a nemzetiségi iskolákra elsősorban nem is a magyar nemzeti szellem terjedésében, a nyelvi elmagyarosodásban mutatkozott meg, hanem a nemzetiségi iskolák dezorganizálásában, a nemzetiségi iskolák, tanulók, tanítók számának csökkenésében és ezzel összefüggésben a nemzetiségi analfabétizmus, kulturális elmaradottság szivós továbbélésében. A nemzetiségi elemi iskolák száma az 1906/07. tanévtől az 1913/14. tanévig terjedő időközben 4395-ről 3321-re, vagyis több mint ezerrel, az eredeti állomány 75,56%-ára csökkent.

Hogy a Lex Apponyi műyen reménytelen zsákutcába vitte Magyarország közoktatásügyét mind a közművelődés, mind a demokratikus fejlődés, sőt a magyar nyelv terjesztése tekintetében is, azt a legvilágosabban a polgári radikális Jászai Oszkár fejezte ki 1912-ben megjelent könyvében: „Ha az erdélyi nagy román néptengernek valamennyi falujában a népiskola csupa Apponyi Albert nyelvtelenségével megáldott gyermekből állna is, s ha valamennyi népiskola mind kultúr-intézet volna. . . , akkor is az erőszakosan alkalmazott magyar tannyelv csak azt eredményezhetné, hogy a gyermekek megtanulnak egy pár mondatot magyarul, melyet sietne velük az élet elfeledtetni, és nem tanulának meg egy sereg hasznos és az életre nélkülözhetetlen ismeretet, mivel idegen nyelven nem lehet számolni meg gondolkodni, írni-olvasni megtanítani oly gyermekeket, akiknek túlnyomó többsége egész életében román szónál egyebet nem fog hallani. Ellenben ha saját nyelvükön jó és ingyenes állami népiskolákban csakugyan elültethetnék a gyermekekben a kultúrellet csíráit és a magasabb emberi sorsba való felemelkedés vágyát, akkor a nemzetiségek legképesebbjei szívesen fognák második nyelvként megtanulni azt a nyelvet, mely őket magasabb élet-standardba vezet. . . A kérdés nem az, hogy a nemzetiségek megmaradnak-e tótnak, romának stb. avagy magyarokká lesznek, hanem az, hogy tótul, románul megtanulják azt a kultúrminimumot, amely nélkül európai közigazgatás és közgazdaság nem lehetséges, vagy megmaradnak abban a barbár tudatlanságban és babonában, mely őket alkalmas anyagává teszi minden gazdasági korrupciónak és politikai önkényuralomnak.”

2. sz. táblázat
 Nemzetiségi iskoláztatás 1910/1911-ben

Nemzetiség	Össz- lakos- ság %-ában	Elemi és általános és gazdasági	Iparos és ke- reskedő inas-	Felső nép- és polgári	Kisded- ővönő, tanító-, tanító- nő- képző	Gim- názium- ok, reál- és felsőbb leány-	Összesen	Gim- náziumi és reál- iskolai vizs- gát tett tanulók	A felső tanin- tézetek hallga- tói
								iskolák	
Magyar	54,5	13 026	633	466	88	228	14 441	81,1	89,4
Német	10,4	436	12	7	3	9	467	8,5	4,3
Szlovák	10,7	418					418	2,1	0,6
Román	16,1	2 301	2	4	6	6	2 319	5,8	3,8
Kárpát-ukrán	2,5	61					61	0,1	0,0
Horvát	1,1	1					1	1,9	0,4
Szerb	2,5	269		3	2	1	275		1,1
Olasz		11	2	2		1	16		
Egyéb	2,2	7					7	0,5	0,4
Összesen	100,0	16 530	649	482	99	245	18 005	100,0	100,0

A Magyar Statisztikai Évkönyv 1911. Bp. 1912. 24, 348, 356, 363, 370—372, 375—379, 385, 405. old. alapján.

A nemzetiségi oktatásügy helyzetét az első világháború előestéjén, 1910-ben a 2. számú táblázat adatai jellemzik. Ez a statisztika leleplező erejű. Elég egy pillantást vetnünk a magyarságnak és a nemzetiségeknek az ország összlakosságában elfoglalt százalékarányára, hogy lássuk a kiáltó aránytalanságot az iskola-megoszlásban. A németeknek pl. országos számarányukhoz mérten 2490 elemi, 121 iparos- és kereskedőinas iskolára, 89 felső nép- és polgári iskolára, 17 pedagógusképző intézményre, 44 gimnáziumra, reáliskolára és felsőbb leányiskolára lett volna jussuk; valójában ennek csak tört részével rendelkeztek. A többi nemzetiségnél részben jobb, részben rosszabb volt a helyzet, de mindenütt nagy az eltérés a számarány és az iskola-arány között. A statisztikából az is kiviláglik, hogy az iskolafokokon felfelé haladva, egyre erősebben csökken vagy esetleg meg is szűnik a nemzetiségek részvétele az iskolákban vagy képvisellete a tanulóknak, megcáfolhatatlan bizonyítékaul annak a nacionalista magyar iskola-politikának, mely minden rendelkezésére álló eszközzel igyekezett megakadályozni a nemzetiségi öntudat, szervezkedés szempontjából döntő jelentőségű nemzeti értelmiség, középosztály kialakulását.

Ennek a megállapításnak ellentmondani látszik, hogy állami tanintézetekbe is vettek fel nemzetiségi tanulókat, és hogy egyetemi segélyalapokból nemzetiségi hallgatók is részesültek. Nemzetiségi anyanyelvük ápolására, irodalmi szinten való művelésére is adtak némi lehetőséget a nemzetiségi nyelvek egyetemi tanszékei: a régtől fogva létező német, olasz, szerb, horvát és már a forradalmak alatt, 1918/19-ben felállított szlovák és kárpát-ukrán tanszékek. (Nemzetiségi egyetemek felállítására tudvalevőleg nem került sor, bár a nemzetiségeknek ezt a törekvését haladó magyar politikusok is támogatták, így pl. az újvidéki szerb egyetem felállításának tervét MOCSÁRY Lajos is). Ezekért a kedvezményekért

azonban élvezőiknek súlyos — ha nem megfizethetetlen — árat kellett fizetniük: nemzetiségük megtagadását, a magyar értelmiségbe való beolvadást. Aki ezt vállalta, az előtt valóban megnyíltak a korlátlan érvényesülés lehetőségei, és fátyol borult nemzetiségi származására. Aki viszont kitarzott nemzetisége mellett, az a nemzetiségi értelmiségi göröngyös útját választotta, amelyet állandó gyanakvás kísért, akadályok kereszteztek, s gyakran csapkodtak körülötte az állami megtorlás villámai.

A dualizmus nemzetiségi oktatási rendszere nem semmisült meg a világháború megpróbáltatásai alatt sem, hanem átmentette magát a háború utáni időre. Továbbfejlődésre természetesen már alig volt képes. (Ilyenként értékelhetjük azt az 1915-ös intézkedést, amely az állami tanítóképzőkben is kötelezővé tette egy-egy nemzetiségi nyelv tanítását.) A román iskolákat — az 1916-ban Erdélyben megjelent román királyságbeli csapatok iránti rokonszenvenyilvánítás miatt — az a veszély fenyegette, hogy APPONYI kultuszminiszter az ún. kultúr-zóna-terv keretében 1917/18-ban elemi iskoláiknak nagyobbik felét (1600 iskolát) és óvodáikat (800-at) államosítja. Tervének azonban a rohanó események elébevégtak. Ettől az intermezzótól eltekintve a magyar kormányok közoktatáspolitikája a nemzetiségi iskolák irányában alapvetően a háború vége felé sem változott meg. Megbízhatónak látszó adatok szerint a háború után az utódállamoknak jutott területen 1918-ban 47,9 millió koronát fizetett az állam a saját és 45,2 milliót a nem állami elemi iskolák fenntartására, vagyis összesen 93,1 milliót. Ez összegnek közel kétharmad részét (a nem állami iskoláknál 64,8⁰/₀-át) a nem magyar ajkú népesség iskolái kapták.

A világháborús vereség és a forradalmak véget vetettek a Monarchiának, és szabaddá tették az elnyomott népeket, köztük a magyarokat is. Az 1918/19-es magyar forradalmak miként egész nemzetiségpolitikájukban, úgy nemzetiségi iskolapolitikájukban is új utakat vágtak, és az elmérgesedett kérdés polgári demokratikus, perspektívájában pedig szocialista megoldását ígérték. Ezek a tisztességes törekvések, nagy tervek azonban a megvalósításhoz kevés lehetőséggel és még kevesebb idővel rendelkeztek. Az ellenforradalomból pedig, amely nem kevés lehetőséggel és mindenestre elegendő idővel bírt, a nemzetiségi iskolakérdés megoldásához a tisztességes törekvések, nagy tervek és a megvalósításukhoz szükséges demokratikus előfeltételek egyképpen hiányoztak.

De nem voltak meg ezek a demokratikus előfeltételek — talán csak Csehszlovákiát kivéve — az utódállamokban sem. Ezek a maguk ugyancsak elnyomó nemzetiségi iskolapolitikájuk igazolásaképpen szívesen hivatkoztak a dualizmus-korabeli magyar iskolapolitikára, mint C. ANGELESCU román közoktatásügyi miniszter is tette 1924-ben az állami elemi iskolák oktatásáról szóló antidemokratikus, magyarellenes törvényjavaslatának a törvényhozó kamara elé terjesztése alkalmából. Mintha a jelen igazságtalansága a múltéval, a magunk elnyomó politikája a másokéval igazolható lenne! Az csak természetes, hogy ez a rosszhiszemű vád a másik oldal ugyanolyan rosszhiszemű védekezését váltotta ki. Formailag igaz, történelmileg azonban hamis statisztikák születtek arról, hogy a „szabad” regáti románság kulturális helyzete még rosszabb volt, mint az „elnyomott” magyarországi románságé.

Így vált a dualizmus nemzetiségi iskolapolitikája nem a kölcsönös tanulságok, hanem a kölcsönös elítéletek, gyűlölködések forrásává, örökös *circulus vitiosus*-szá; s ebből a bűvös körből a két világháború közt nem volt mód kitörni. Ez a meddő terület csak napjainkban lett termővé, amikor a közös szabadság fényénél közös tárgyilagossággal vizsgáljuk a közös elnyomatás tényeit, hogy azok soha, semmilyen formában ne térjenek vissza, és ne mérgezhessek tovább egymásra utalt testvéri népeink életét.

Források, bibliográfiák: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100—1849. Szerk. *Ravasz János* Bp., 1966. Az 1777-iki Ratio Educationis. Ford. *Friml Aladár*. Bp., 1913. Ratio Educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas. Budae, 1806. 1836—1868. évi törvénycikkek. Bp., 1896. 1889—1891. évi törvénycikkek. Bp., 1897. 1892—1893. évi törvénycikkek. Bp., 1897. 1907. évi törvénycikkek, Bp., 1908. 1908. évi törvénycikkek. Bp., 1909. Tanterv a nem magyar ajkú népiskolák számára az 1868-ki XXXVIII. és az 1879-iki XVIII. t. cikkek értelmében. Bp., 1886, 1907. Eötvös József válogatott pedagógiai művei. Szerk. *Felkai László*. Bp., 1957. *Ruttkay László*: A felvidéki szlovák középiskolák megszüntetése 1874-ben. Pécs, 1930. (Iratok 87—142. l.) Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I—V. Szerk. *Kemény G. Gábor*. Bp., 1952—1971. Mocsáry Lajos Válogatott írásai. Szerk. *Kemény G. Gábor*. Bp., 1958. A dualizmus oktatásügyének bírálata a haladó sajtóban. Szerk. *Felkai László*. Bp., 1959. Magyar Statisztikai Évkönyv 1901. Bp., 1902. Magyar Statisztikai Évkönyv 1907. Bp., 1909. Magyar Statisztikai Évkönyv 1911. Bp., 1912. Annuaire Statistique Hongrois 1914. Bp., 1916. *Ravasz János—Felkai László—Bellér Béla—Simon Gyula*: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Harmadik kiadás. Bp., 1968. Függelék. Magyar történeti bibliográfia 1825—1867. IV. Szerk. *Kemény G. Gábor* és *Katus László*. Bp., 1959. A nemzetiségi iskolapolitika a dualizmus korában. Vál. bibliográfia. Bp., é. n.

Feldolgozások: *Ravasz János—Felkai László—Bellér Béla—Simon Gyula*: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Harmadik kiadás. Bp., 1968. *Mészáros István*: A magyar nevelés története 1790—1849. Bp., 1968. *Lahmann György*: A nemzetiségi oktatásügy történelmi fejlődése. Kisebbségi Körlevél 1944/3-4. sz. 172—191. l. *Dezso Korbuly*: Nationalitätenfrage und Madjarisierung in Ungarn (1790—1918). Österreichische Osthefte 1971/2. sz. 153—161. l. *Kemény G. Gábor*: A magyar nemzetiségi kérdés története. I. Bp., 1946. *Mikó Imre*: Nyelv és jog. Korunk 1970/9. sz. 1323—1327. l. *Ingrid Mitternzwei*: Über das Problem des aufgeklärten Absolutismus. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1970/9. sz. 1162—1172. l. *Helga Eichler-Hannele*: *Lehmann*: Der deutsche territorialstaatliche Absolutismus. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1970/12. sz. 1616—1618. l. *Fináczy Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I—II. Bp., 1899, 1902. *Ravasz János*: A 1777-i Ratio Educationisról. — Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Bp., 1958. 423—456. l. *S. Hecksch Ágnes*: Kazinczy és II. József művelődéspolitikája. Pedagógiai Szemle 1956/1—2. sz. 74—108. l. *Arató Endre*: A magyar nemesség és az osztrák udvar nemzetiségi politikája a szabadságharc előtt. — A történettudomány kérdései 21. Bp., 1955. *Bajkó Máttyás*: A reformkori nevelésügy néhány elvi kérdése. Pedagógiai Szemle 1962/5. sz. 404—411. l. *Uő*: A Bezeredy-féle országgyűlési választmány népoktatási irányítványtervezete. — Neveléstörténeti tanulmányok. Szerk. *Köte Sándor*. Bp., 1970. 99—122. l. *Arató Endre*: Az 1848. évi elemi oktatásról szóló törvényjavaslat és a magyar nacionalizmus. Pedagógiai Szemle 1965/7—8. sz. 688—693. l. *Uő*: Petőfi és a nemzetiségi kérdés. 1848—49-ben. Irodalomtörténet 1973/1. sz. 172—185. l. *Hajdú János*: Az osztrák vallás- és oktatásügyi minisztérium szervezetének kialakulása a Bach-korszakban. — Tanulmányok a magyar nevelés történetéből 1849—1944. Szerk. *Ravasz János*. Bp., 1957. 7—22. l. *Arató Endre*: Az 1868. évi népoktatási törvény és a nemzetiségi politika. Pedagógiai Szemle 1969/6. sz. 521—532. l. *Arató Ferenc*: Eötvös József és a nemzetiségi népoktatás. Pedagógiai Szemle 1969/6. sz. 533—544. l. *Antall József*: 100 esztendő a népiskolai törvény! Eötvös József és az 1868. évi népiskolai törvény országgyűlési vitája. Magyar Pedagógia 1968/4. sz. 414—433. l. *Felkai László*: A népiskolai törvény és végrehajtása. Magyar Pedagógia 1969/1—2. sz. 151—163. l. *Ruttkay László*: A felvidéki szlovák középiskolák megszüntetése 1874-ben. Pécs, 1930. *Felkai László*: Az 1883. évi középiskolai törvény létrejötte. Pedagógiai Szemle 1959/7—8. sz. 670—675. *Éva V. Windisch*: Die Entstehung der Voraussetzungen für die deutsche Nationalitätenbewegung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Acta Historica 1965/1—4. sz. 3—56. *Morvay Győző*: A nemzeti nevelésről. Nagyikinda, 1893. Kurze Mitteilungen über die Volksschule der Siebenbürger Sachsen. Hermannstadt, 1896. *Szokoloszy Rezső*: Magyar nemzeti szellem a nemzetiségi iskolákban. Néptanítók Lapja 1904. 16. sz. 1—4. l. *I. Dolmányos*: Kritik der Lex Apponyi. — Die nationale Frage der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1890—1918. Red. von Péter *Hanák*. Bp., 1966. 233—304. *Ua*. A „Lex Apponyi”. Századok 1968/3—4. sz. 484—533. l. *Jászi Oszkár*: A nemzeti államok kialakulása és a nemzeti kérdés. Bp., 1912. Az erdélyi és magyarországi román egyházak és iskolák élete és szervezete a világháború előtt. Lugos, é. n. (1929?) *Barabás Endre*: Az Apponyi-féle törvény (1907: XXVII. tc.). A Népszövetség és a romániai magyar kisebbség. Pécs, 1931. *Geöcze Sarolta*: Az ezeréves ország. Néptanítók Lapja 1920. júl. 8. sz. 5—8. l., júl. 29. sz. 5—10. l. *Szombatfalvy H. György*: Népoktatás a kényszerbéke után. Néptanítók Lapja 1920. júl. 8. sz. 8—10. l.